

İKTİSADİ DÜŞÜNCE TARİHİNDE YÖNTEM & İSLAM İKTİSAT TARİHİNDE DÖNEMLENDİRME SORUNU*

Muhammet YURTSEVEN¹
Haluk SONGUR²

ÖZET

Sosyal bilimlerin nihai amacı yaşanan olayları, olguları, nesnelere ve sosyal yaşamı tüm yönleriyle anlamak, açıklamak ve anlamlandırmaktır. İnsanın iktisadi davranışları ve bunun toplumsal yansımalarını incelemek de sosyal bir bilim olan iktisadın temel amacıdır. Bu amaca yönelik niceliksel ve niteliksel açıklama metodları birçok bilim dalında bir araç olarak kullanılmaktayken sadece hâkim paradigmaya dayanarak nicel verilerle tarihi olayları ve olguları açıklamak sosyal bilimlerin felsefesi açısından yetersiz kalabilmektedir. Günümüz iktisadının niceliksel açıdan anlaşılmasında temel hareket noktası geçmiş iktisadi düşünce tarihi çalışmalarıdır ki bu da iktisadi düşünce tarihi ile modern iktisat tarihini bir birbirine bağımlı kılmaktadır. Bu çalışmada geleneksel iktisadi düşünce tarihinin yöntemi bağlamında İslam ekonomisi tarihinde dönemeleştirme usulü ve yapılan dönemeleştirmelerin değerlendirilmesi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İktisat, İktisat Tarihi, İslam iktisat tarihi, Dönemeleştirme, Yöntem

METHOD in the HISTORY of ECONOMIC THOUGHT & THE PROBLEM of PERIODIZATION in THE HISTORY of ISLAMIC ECONOMY

ABSTRACT

The ultimate aim of social sciences is to understand, explain and make sense of the events, facts, objects and social life in all aspects. The main purpose

* Bu makale Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Uluslararası İslami Finans Kuruluşlarının Akreditasyon Sorunu, Yapısal İşleyişi ve Türkiye İçin Model Önerisi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Muhammet Yurtseven, Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, yurtsevenmuhammed@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2604-440X, (Sorumlu Yazar).

² Haluk Songur, Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, haluksongur@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4071-1187.

of economics, which is a social science, is to examine human economic behavior and its social reflections. While quantitative and qualitative explanation methods for this purpose are used as a tool in many disciplines, explaining historical events and facts with quantitative data based on the dominant paradigm may be insufficient for the philosophy of social sciences. The basic starting point in the quantitative understanding of today's economics is the past studies of the history of economic thought, which makes the history of economic thought and modern economic history interdependent. In this study, in the context of the method of traditional economic thought, periodizations made in the history of Islamic economics will be evaluated.

Keywords: *Economy, History of Economy, Islamic Economy, Periodization, Method*

1. GİRİŞ

Dünya tarihi ana hatlarıyla son iki asırdan beri siyaset merkezli yazılmışsa da bilim, iktisat, hukuk, sanat gibi alanların dikkate alınmasıyla bütüncül bir tarih anlayışının hâkim olduğu *yeniden yazım ihtiyacı* günümüzde daha belirgin hale gelmiştir. (Görgün 2020:7). Gerçek anlamda bilim, olgular dünyasındaki düzenlilikleri bilmeyi ve çözümlenmeyi gerektirirken, Spengler'in de vurguladığı gibi tarih, geçmişin düzenli bir takdimidir (Spengler 1997:30). Fernand Braudel ise dün, bugün ve yarın birlikte ele alınmadıkça anlaşılabilir diyerek bütün tarihi seferber etmenin bir zorunluluk olduğunu vurgulamış ve topyekûn bir tarih anlayışına dikkat çekmiştir (Braudel 1996:7-9).

Genel tarih içerisinde temel yaklaşımlar böyleyken iktisat tarihinin incelenmesi ve bu incelemenin niteliğine yönelik farklı görüşlerin varlığı da bir realitedir (Karakoç ve Kaya 2021:9-14). İktisat tarihi, genel tarih içerisinde iktisadi düşünceyi ilgilendiren özel bir dal olarak tarihçiler tarafından tanımlanırken aynı zamanda tarihi gerçeklerin test edilmesini sağlayan yardımcı bir bilim dalı olarak tanımlanmıştır (Uzun 2001:82). Yine tarihçiler iktisat tarihini, yazılı tarih boyunca insanlığın içinde bulunduğu ekonomik koşulları inceleyen bir bilim dalı olarak görürken iktisatçılar da geçmiş çağların uygulamalı iktisadı olarak değerlendirmişlerdir (Güran 2017:2).

Modern dönemle birlikte değişen paradigmaya bağlı olarak bilimsel pozitivist yaklaşımlara uymayan insan ve insana ait olgu-olaylar, tanımından kaynaklı ve zikredilen hususlar da birlikte düşünüldüğünde iktisadi düşünce tarihi ciddi anlamda etkilenmiştir. Batı menşeli olmayan ve bilimsel olarak bu paradigmaya uymayan tüm düşünce, olay, olgu ve görüşler saf dışı bırakılıp adeta göz ardı edilmiştir. İktisat bilimi açısından bu göz ardı edilmenin en bariz örneklerinden birisi de İslam'ın

İktisadi olay ve olgulara dair gelenek içerisinde yapılan tüm gayret ve çabaların hem kendisi hem de tarihi sürecidir. Ayrıca sosyal bilimler açısından Türk düşüncesi veya Osmanlı düşüncesinin bir düşünsel faaliyet olarak bilimsel çalışmalarda yer almaması da bu anlayışın bir yansıması olarak zikredilebilir.

İlk insandan günümüze kadar geçen tarihi dönem içerisinde meydana gelen iktisadi olayların insanlarla olan doğrusal ilişkisi iktisadi düşüncenin, bu düşüncenin tarihin akışı içerisinde incelenmesi de iktisadi düşünce tarihinin konusu olmaktadır (Küçükkalay 2015:2). Konunun kendisi ve tarihi arasında yapılan bu ayırım, düşüncenin kendisi ile düşüncenin tarihini birbirinden ayrı ele almaya olanak sağlarken bazı sorgulamaları da gündeme getirmiştir. İktisat veya iktisadi düşünce gibi modern bilimlerin birçoğunda metodoloji ortaya konulmadan olgular ve yasalar üretilir ve tarih felsefesi de buna dahildir. Bu modern bilim anlayışının diğer alanlarda zorunlu kıldığı rasyonel/somut yaklaşımın bir sonucu olmakla birlikte gelenek içerisindeki disiplinlerde de görülen bir metodik bir biçimdir.

Modern bilim anlayışı ekseninde kurulan, gelişen ve ilerleyen iktisat biliminin tümevarım yöntemiyle tarihi süreçteki tüm insanları hiçbir ayırım ve farklılık gözetmeksizin bir kabul edip dünya iktisat tarihini kendi eksenlerinde eşitlemeleri ve metodoloji olarak da soyut bir yöntem izlemeleri bilim, felsefe ve iktisat çevrelerince eleştirilmiştir. Ayrıca modern bilim anlayışına paralel olarak iktisat tarihi, iktisadi düşünce veya iktisat bilimi aynı seviyeyi ifade etmekteyken 1940'lardan itibaren sistemli bir şekilde düşünceden ayrı olarak tarihi sürecinin de ele alınması ihtiyacı hasıl olmuştur. İktisat tarihinin ya da iktisadi düşünce tarihinin kendisine çok şey borçlu olduğu *tarihçi okul*, iktisadi tarih araştırmalarının iktisat biliminin temel yöntemi haline gelmesini sağlamıştır. Tarihçi okul, tarihin tüm süreçlerini ve tarihin öznesi olan insanı aynı minvalde değerlendiren (tümevarım) klasik iktisada yöntemsel açıdan birçok eleştiri getirmiştir (Güran 2017:2).

Bilgi'yi bilimsel hale getiren şey nedir ve bilim belirli bir metodolojiden mi üretilmeli yoksa metodoloji ortaya konduktan sonra mı inşa edilmelidir? sorusu iktisat için sorulursa; ilk dönemlerde önce olgular, varsayımlar, teoriler üretilmiş daha sonrasında ise bu iz düşümler bütüncül, değer anlayışını da kabullenerek ve ideolojilerden bağımsız bir şekilde hakkınca incelenip ortaya konmamıştır (Demir 2012:10-12). Ancak son dönemlerde iktisat metodolojisi alanında yapılan çalışmalar bilim felsefesindeki temel yaklaşımları (kural koyucu ve betimselci)

iktisat bilimine havale ederek iktisadın kendine özgü metodolojisini belirlemeye çalışmışlardır (Demir 2012:63-64).

İktisat metodolojisi üzerine yapılan tartışmalarda ekonomi modellerindeki teorik sorunlar ve bazı çelişkiler; buhran/kriz dönemleri, iktisadın matematikleşmesi ve değer sorunu, rasyonellik üzerine kurgulanan teorilerin elini güçlendirmiş ve bu rasyonelliği daha görünür kılan yönetsel incelemeler iktisat için gerekli kabul edilmiştir. İktisat disiplinde yönetsel çalışmaların bir zorunluluk olarak ortaya çıkması veya başkaca sebepler iktisat tarihinin hem kendisinin hem de bu metodolojik arayışlardan geri kalmasına neden olmuştur (Demir 1995:56-61).

1976'yılında Donald McCloskey'in yaptığı gözlemde literatür içerisinde iktisat tarihi ile ilgili yayınlar git gide azalmış, 2015 yılında yine Ran Abramitzky tarafından yapılan çalışmada ise iktisat tarihi alanındaki yayınlarda belirgin bir artış olduğu gözlemlenmiştir. 1993 yılında ilk kez iki iktisat tarihçisinin (Robert W. Fogel ve Douglass C. North) Nobel ödülü alması da artan bu ilginin hem sebeplerinden hem de göstergelerindedir (Karakoç ve Kaya 2021:7-9).

İktisat tarihinin metodolojisine ait iz düşümler, ortaya konulan çalışmaların incelenmesiyle ortaya çıkarılabilir ve bu yöntemler ortak yaklaşımları esas alarak açıklığa/belirleme kavuşabilir. Ancak ana hatlarıyla söylemek gerekirse bu konudaki genel yaklaşımın paradigma çerçevesinde ele alındığı, içeriklerinin de birçok farklı varyantlara sahip olduğu, yöntemlerin tartışıldığı ve tek sesli olmadığı görülmektedir (Kaymakçı 2013:19-21). Oysaki bilim ortak kabuller üzerine inşa edilmeli ve uzlaşmacı bir tavırla ortaya konmalıdır.

18. yy öncesi ile sonrası arasında keskin bir ayırım yapıldığı iktisadi düşünce ve onun bihakkın teslim edilememiş düşünce tarihi açısından yapılan tasniflerin genel görünümüne bakıldığında konunun yalnızca Batı düşüncesi merkezinde ele alındığı görülmektedir. Hemen hemen her alanda sıklıkla karşılaşılan Batı merkezci bilim anlayışından iktisadi düşünce tarihi de nasibini almıştır. İktisadi düşünce tarihine bu açıdan bakıldığında kimlerin ortaya koyduğu eylemler iktisadi düşünceyi ilgilendirecek ve hangi faaliyetler iktisadi düşüncenin konusu olacaktır? sorusuna verilen cevap özne olarak Batılıyı ve mekân olarak da Batı'ya işaret etmektedir.

Klasik bilimler anlayışı veya İslam geleneğinin bilim anlayışındaki metodun yönetsel açıdan farklılık olmadığını, insanın metafizik bir varlık olarak kabul edilerek metafizik idrakin dışında kalan

diğer idraklerin ikincil idrak olduğu ve insan için asıl olanın idrak açısından metafiziğe hizmet etmek olduğu vurgulanmıştır. Bütün bilgiler bütününe bu gayeye hizmet ettiğini ve bu gayeden kopan veya kopartılan bir bilgi nesneye dair kesin bilgi verse de insana ait kesin bir bilgi ifade edemez. İnsanı maksadına ulaştıramaz. Bu sadece bilginin anlam dünyasını kaybettiği bilgiler bütününe dönüşür. Bu ve benzeri tartışmalar çalışmanın sınırlılığında ötürü burada ele alınmayacaktır. İktisat yöntemine dair temel problemi açıklamak adına burada özet bir temellendirmeye başvurulmuştur (Türker 2007, 2017:317-22).

Çalışmamızda görmezden gelinen bu tarihi sürecin seyri, iktisadi düşünce tarihinin tahlili/tasnifi ve bu alanda yapılan çalışmaların genel görünümü ele alınacaktır. Ardından İslam iktisat tarihinin dönemlendirme metodolojisine dair yaklaşımlar ifade edilerek örnekler eşliğinde bu yöntem değerlendirmeye tabi tutulacaktır. İslam iktisat düşünce tarihi dönemlendirme çaba ve gayretlerinin incelenmesi ve değişik açılardan sınıflandırılmasının değerlendirilmesi bu çalışmanın önemli hedeflerindedir. Ayrıca bu çalışma sunmuş olduğu bu metodik dönemlendirme yaklaşımıyla yeni tasnif ve çalışmalara katkı yapmayı amaçlamaktadır.

2. İKTİSADİ DÜŞÜNCE TARİHİNE DAİR DEĞERLENDİRME

Tarih ve iktisat biliminin ilişkisi, iktisadi düşüncenin gelişimiyle eş değer olacak şekilde/birlikte ele alınıp bütüncül biçimde yeterince inceleme konusu edilememiştir. İktisadi düşüncüyü kendi tarihinden bağımsız bir şekilde değerlendiren yaklaşımlar ilk dönem iktisat literatüründe hakimken 19.yy sonrası bu eksiklik fark edilmiş ve literatür içerisinde iktisat tarihi müstakil olarak yerini almaya başlamıştır. Bu geç kalınmışlığın birçok sebebi olsa da iktisat bilimine karşı modern/ideolojik yaklaşımlar ve sadece hâkim paradigmanın gerekli gördüğü yöntem çerçevesinde iktisadın ele alınması bu durumun sebepleri arasında zikredilebilir. (Görgün 2010:60). Buna ek olarak da ilk dönem iktisat tarihi ile ilgili eserlerin içeriğine bakıldığında başlığı iktisat tarihi ama ele alınan konuları iktisat biliminin makro/ mikro temelleri yani bugünkü anlamıyla iktisada giriş kitabı mesabesinde olan bir içeriğe sahip olması iktisat tarihi ile iktisadi düşünce tarihinin farklı olduğunu ya da algılandığını ortaya koyan diğer bir durumu ifade etmektedir.

İktisadi düşünce tarihini hâkim paradigma ekseninde değerlendirmek veya mevcut sosyal bilim felsefesi açısından ele almak iktisadın ve ona dair literatürün makus kaderi haline dönüşmüştür. Sosyal bilimin amacı, insanla ilişkisi ekseninde olay ve olguları yaşanan tüm gerçekliğiyle ele almak ve onları bir bütün halinde değerlendiren

anlamak ve anlamlandırmak olmalıdır. Bu amaca matuf nicel veya nitel araştırma metotları hem sosyal bilimler hem de diğer bilimlerde birer yöntem olarak kullanılmış ve ilgili bilim alanları açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak konu iktisat olduğunda sadece nicele dayanan bir bilim anlayışı inşa edilmiş, insan ve ona ait değerler, metafizik alan ve tarihi gerçeklikler reddedilerek adeta rasyonel bilimin ürettiği bir iktisat disiplini ortaya çıkarılmıştır (Spengler 1997:30). Ancak şunu ifade etmek gerekir ki buradaki temel sorun sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan toplumun klasik düşünce sistemi içerisinde var olan ahlak ile açıklanamaması sorunu modern dönemde sosyal bilimleri önemli ölçüde şekillendirmiştir. Modern dönemde inşa edilen toplumun modern ahlakını/davranışını açıklamada yetersiz kalan klasik düşünce/gelenek artık yerini genel anlamda sosyal bilimlere özel anlamda ise iktisat disiplinine devretmek zorunda kalmıştır.

Yukarıda ifade edilen İktisadi düşünce biçiminin nasıl ortaya çıktığı ve nasıl ilerleme kat ettiği ile ilgili görüşlere bakıldığında, bu konuda birçok farklı yaklaşımlardan bahsedildiği görülecektir.³ Bunlar, iktisat teorisinin geçerli olduğu dönemdeki siyasal ve ekonomik yapıyı dikkate alan göreceli (rölativist) görüş ve iktisadi teorisinin bilimselliğini kendi iç faktörlerin tutarlılığıyla açıklamaya çalışan mutlakçı (absolutist) görüştür (Savaş 2000:4-5). İktisat bilimini/tarihini şekillendiren bir diğer yaklaşım ise, hâkim iktisadi düşünceyi ifade eden *Ortodoksi* ve buna alternatif olarak ortaya konulmaya çalışan iktisadi sistemleri ifade eden *Heterodoksi* ayrımıdır. İktisat tarihi ile ilgili diğer bir yaklaşım ise insan davranışlarını tanımlayıp bunu merkeze alan ve bu tanımlama üzerinden tarihi süreci değerlendiren *davranışsal tipoloji* yaklaşımıdır (Küçükcalay 2015:21). Normatif ve pozitif iktisat anlayışı yine iktisat biliminin tüm sürecini değerlendiren ve materyalizm-idealizm tartışmalarını merkeze alan bir farklı yaklaşım türüdür. Burada materyalizm ya da idealizmin normatif veya pozitif alanla ilişkisi bu yaklaşımı ortaya koyan iktisatçının sahip olduğu dünya görüşü ile alakalıdır.

³ İktisat biliminin müstakil bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı 16. yy'dan itibaren başlayan bir süreçle sanayi kapitalizminin de etkisiyle 18.yy'da tekâmülüne ulaşmıştır (Kallek 2015:3-4; Savaş 2000:5-7). 16.yy'dan önce müstakil bir bilim olmaksızın iktisadi olaylar, olgular, problemler üzerine çok daha erken dönemlerde bu konulara dair eserler yazılmış, düşünceler ortaya konmuştur (Khan 2017:32). Ancak iktisadın bilimsel bir paradigma zemininde ele alınması, sistemsel bir model haline getirilmesi, ekonominin iktisat bilimine dönüşmesi Adam Smith ile 18.yy'da başlatılmıştır (Güran 2017:7-14; Savaş 2000:3-11; Tabakoğlu 2010:14-15).

Batı ve doğu medeniyeti ekseninde yapılan tarih ve bilimler tasnifinden iktisat tarihi de etkilenmiş ve Batı medeniyetini merkeze alan (*euro centric*) yaklaşımlar bu alanı doğrudan belirlemiştir. Ancak burada iktisat, iktisadi düşünce, iktisat tarihi ve iktisadi düşünce tarihi net bir biçimde ayrılmış değildir. Bu açıdan bahsi geçen bu yaklaşımların iktisadın tüm yönlerine şamil olduğu unutulmamalıdır. Bu yönlerin ayrımı/tasnifi 1940'lardan sonra sistemli bir şekilde belirginleşmiştir (Karakoç ve Kaya 2021:9-10).

Tüm bu yaklaşımlarla birlikte iktisat biliminin ve tarihinin Kuhn'un bilimsel devrimlerin yapısı ve paradigma ile ilişkisi doğrudan olmasa da yaklaşım açısından şu şekilde değerlendirilebilir;

Genelde sosyal bilimlerin özelde ise iktisadın/iktisat tarihinin - Kuhn'un bilimsel devrimlerin yapısı ve ona ait olan paradigma arasında kurduğu ontolojik ilişkiye dayanarak- eğitim müfredatında sanki batı merkezli olmanın zorunluluğu gibi (paradigma açısından) bir yaklaşım benimsenmiştir. Çünkü paradigma ile ders kitapları arasında görünen bu ilişki, kaleme alınan kitapların önceden belirlenen paradigmaya bağlı kalınmasını ve onu doğrulamasını zorunlu kılmaktadır. Geçmişle ilgili veriler müfredatta zikredilirken bu paradigmayı doğrulayacak, bu paradigmayı haklı çıkaracak ve bu paradigmaya katkı sağlayacak bilgiler ele alınmalıdır (Kuhn 2019: 234; Küçükparmak, 2019: 2576). Böylece paradigmaya göre hazırlanan bu kitaplar sayesinde paradigma yaygınlık kazanır, hâkim olur, güçlenir ve her şeyi belirleyen yine bu paradigma olur. Bunun sonucunda paradigmanın değişmesi, sil baştan bu yayınların değişmesini de zorunlu kılmaktadır. Artık hâkim olan paradigmanın belirleyici/ölçüt olmasıyla alternatif yaklaşımlar ve üretkenlikler azalır en kötüsü de zihinlerde başka bir düşüncenin oluşması engellenir.

Paradigma açısından yapılan bu değerlendirmeden sonra iktisat bilimini/tarihini şekillendiren diğer bir önemli husus konuya sübjektif ve politik yaklaşılmasıdır. Politik gücün bilimi araçsallaştırması, bilimin ise politik gücü meydana getirmesiyle oluşan sarmal ilişki özellikle de Avrupa'nın siyasi ve ekonomik gücü paradigmayı da kendine araç/yöntem edinerek her şeyin ölçüsü Batı'dır anlayışını yerleşik hale getirmiştir (Küçükparmak 2019:2576-77).

16. ve 17. yüzyılda başta Avrupa tarihinde bir dönüm noktası olan ve tüm dünya toplumlarını etkileyen bilimsel devrim/aydınlanma ile birçok şeyin temeli (varlık anlayışı) değişmiş/değiştirilmiştir. Dini düşünce, inanç, iman, kutsal ve değer gibi metafizik alanlar kademeli olarak terk edilmiştir. İnsanın iç dünyasında var olan her şey sorgulanmış, eleştirilmiş ve hatta reddedilmiştir. İnsanın iç dünyası ile dış dünyasına

şekil verebilme yetileri elinden alınmış ve bunların terk edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Bu terk/inkar sürecinde Doğu-Batı ayrımı yapılarak ötekileştirilme sürecine gidilmiş ve ardından da insanlığın birikimi olan geçmişe dair tüm gelenekleri yok sayan rasyonel bir evren anlayışı hâkim olmuştur (Kalın 2003). Böylece bilimsel anlayış da değişerek modern bilim anlayışına (paradigma) evrilmiştir. Bu değişim ve dönüşümden iktisat bilimi ile iktisadi düşünce tarihi de nasibini alarak daha genel geçer ve daha rasyonel/matematikselsel bir zemine kaymıştır. (Tabakoğlu 2010).

Gerçeğe ulaşmanın en etkin ve güvenilir yolu “deney ve rasyonel tavidir” denilerek hakikatin ölçüsü ve bilmenin imkânı deneyciliğe indirgenmiş ve bunun dışındaki bilgi kaynakları dogmatik olarak kabul edilip reddedilmiştir (Kalın 2009:135-42). Rönesans ve Reformun da bu düşüncenin bir sonucu olduğu dile getirilerek bu reddedişe meşruiyet kazandırılmaya çalışılmıştır. Nitekim bu dönemin bir sonucu olan ve dünyanın merkezini Batıya kaydıran anlayış her şeyin belirleyicisi konumunda olan modernizmi inşa etmiştir (Aydeniz 2015:49-53).

Yukarıda zikredilen hususlar çerçevesinde hâkim olan yaklaşımdan iktisadi düşünce tarihi de nasibini alarak kendisinden -Batı menşeli- olmayan ve bilimsel olarak da bu paradigmaya uymayan tüm düşünce, olay, olgu ve görüşler saf dışı bırakılıp göz ardı edilmiş ve yaklaşımdan İslam iktisat tarihi de etkilenmiştir. Ancak burada bilimin İslamiliğinden öte başta tarihin İslamiliğinden konunun ele alınması ve iktisat tarihine İslam iktisat düşüncesinin sunduğu katkıların incelenmesi bilim ve tarihin bir bütünlük içerisinde ele alınması açısından bir zorunluluktur. Sonuç olarak iktisat biliminde bu dışlama kabul edilebilir bir tarihsel miras olarak görülse bile İslami birikim ve katkıyı görmezden gelmek, onu şekillendiren unsurlar arasında zikretmemek modern bilim bakışıyla da rasyonel ve bilimsel olmayacaktır. Çalışmada görmezden gelinen bu tarihi sürecin seyri ve bu alanda yapılan tasniflerin genel görünümü ele alınarak iktisat tarihine bir katkı sunulmaya çalışılacaktır.

3. İSLAM İKTİSAT TARİHİ ÇALIŞMALARINA GENEL BİR BAKIŞ

Hız. Peygamberin peygamberliği ile birlikte İslam toplumunun inşa edilme süreci ve İslam medeniyetini oluşturacak unsurların temelleri atılmaya başlamış ve günümüze kadar geçen süreçte bu çaba ve gayretler yer yer ivme kaybetse de hep devam edegelmiştir. Bu çabaların inşa ettiği İslam toplumunun iktisadi olay ve durumlarla ilgili gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan birçok konuyu kapsadığı, refleksler üreterek bilgi ürettiği dahası iktisadın toplumun içerisinde var olan bir gerçeklik olduğu yadsınamaz.

İslam hukukunun bu alanda getirdiği nass temelli hukuki düzenlemeler, Hz. Peygamberin iktisadi hayatı düzenleyen tavsiye ve görüşleri, İslam devletlerinin iktisadi olay ve olgularla ilgili yaptıkları kurumsal çalışmalar, gelenek içerisinde ortaya konulan literatür ve tarihin seyri içerisinde bu alanda tarih bilimine dair atıflar yadsınamaz bu durumun temel gerekçelerini oluşturmaktadır (İslahi 2017b; Orman 1999; Siddiqi 1982).

İslam hukukunda muamelat içerisinde ele alınan, Kara Avrupası hukuk sisteminde ise özel hukukun altında yer alan borçlar (nisbî/şahsi haklar) ve eşya hukuku (aynî haklar) birikimi İslam iktisat düşüncesine doğrudan kaynaklık etme açısından literatür boyutunu oluşturmaktadır. Bu literatür içerisinde ele alınan ve borçlar hukukunun temel unsurları olan alım, satım, icare, vekalet, selem, sarf, karz, gibi akitler ile eşya hukukunda ele alınan; mutlak ayni haklar (mülkiyet) ve sınırlı ayni haklar (irtifak, rehin, gayr-ı menkul mükellefiyeti) tasniflerinde ele alınan tüm konular İslam iktisadına kaynaklık eden hususları yani muamelat literatürünü ifade etmektedir. Ayrıca hem müstakil olarak hem de İslam devletler hukuku içerisinde ele alınan haraç, emval, kesb, hiyel ve hisbe literatürü de bir diğer kaynak alanlarını ifade etmektedir (Kumaş ve Artuç 2019:127-28).

İslam devletlerinin özellikle hisbe teşkilatı ile sağladıkları piyasa düzeni, vakıflarla tesis ettikleri sosyal kurumlar, zekât müessesesi ile toplumsal yardımlaşma ve kalkınma alanında yürütülen faaliyetler kurumsal çabalara örnek olarak zikredilebilir (Armağan 2009). Ancak burada şunu belirtmekte fayda vardır. Burada İslam devletlerinin kurumsal çabalarından kastımız İslam toplumu içerisinde sadece devletin, otoritenin veya gücün değil toplumsal bir bütünlüğün ortaya koyduğu iradeyi ifade etmektedir. İslam hukukunun bağımsız bir biçimde teşekkülüne atıfta bulunarak günümüz İslam hukukçuları tarafından İslam iktisadının mevcut güce, otoriteye veya devlete dayandırma yaklaşımları zıtlık oluşturan ancak karşılaşılan bir durumdur. Günümüzde karşılaşılan bu durumun en önemli sebebi ise her alanda olduğu gibi modern devlet anlayışıyla beraber İslam iktisadının da etkilenmiş olmasıdır.

İslam geleneği içerisinde bireysel ve kurumsal anlamda yapılan tüm bu çalışmaların müsemması (alansal adı) doğrudan “İslam ekonomisi”, “İslam iktisadi”, “katlım ekonomisi”, “moral ekonomisi” veya “faizsiz finans” gibi benzer bir isim olmamıştır. Bu durum aynı zamanda tüm bilimler için de geçerli bir durum olup alanlara ayrılma (disiplin olma) ilerleyen süreçlerde meydana gelmiştir. İslam ekonomisinin disiplinleşme süreci modern dönemde siyasi ve sosyal

olayların gelişmesiyle de paralellik arz etmektedir. İslam iktisat tarihi çalışmalarının ilerlemesiyle bu tür değerlendirme ve analizler son yıllardaki çalışmalara konu edilmiş ve İslam iktisadının ilmi mirasının izdüşümleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır (Handoko 2020; Orhan 2018). İslam iktisat tarihinin zamanla müstakil olarak ele alınmasına kapı aralayacak bu tür çalışmalar, modern anlamda ortaya konulan çabaların temelini oluşturması açısından da önem arz etmiş ve bir ihtiyaç olarak da akademik çalışmalarda dillendirilmeye başlanmıştır (Tekin ve Tekdoğan 2016:63).

1960'lı yıllardan itibaren gerek piyasada gerekse de literatür içerisinde dillendirilmeye başlanan İslam ekonomisi çalışmalarının 1960'lardan sonra sömürgecilik karşıtı bir hareket olarak ortaya çıktığı ve Müslümanların inançlarına dayalı olarak hakim paradigmaya bir çok sebepten dolayı itirazlarda bulunan amaçsal bir yönü vardır (Asutay 2012:93-95). Müslüman toplumun alternatif bir model olarak ortaya koyduğu ekonomi düşüncesini görmek adına bu alanın tarihi perspektiften ele alınması ve bu konudaki çabaların gün yüzüne çıkartılması bu amaçsal yöne hizmet edebilecek potansiyele sahiptir.

İslam toplumunun iktisadi düşünceye katkısını kendi zaviyesinden gerekçelerle görmezden gelen Batı zihniyeti, tarafgir bir şekilde bu tarihi süreci yok saymıştır (Kalın 2016:13). Ancak tarihi metodolojiden ve bilim felsefesinin *var olanı olduğu gibi değerlendirmesi* (objektiflik) ilkesinden hareketle İslam toplumunun iktisadi-sosyal olaylara karşı geliştirdiği toplumsal refleksleri önyargısız bir şekilde görmek, öncenin sonraki ile olan ilişkisi veya parçanın bütünle olan diyalektiği açısından bir zorunluluktur (Görgün 1997; Kalın 2007).

Batı düşüncesinde siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerin temel hareket noktası olarak Haçlı Seferleri ile başlayan tarihi süreç, Ticaret Devrimi, Rönesans, Coğrafi Keşifler, Reform, Bilim Devrimi, Aydınlanma Çağı, Fransız İhtilâli ve Sanayi Devrimi gibi birçok etkileyici sonuçları olan gelişmelerle devam etmiştir (Dinçaslan ve Akyazı 2018:23-26). Batı düşüncesinin iktisadi düşünceyi ortaya koyarken beslediği bu kaynakların İslam tarihi içerisindeki iz düşümlerini aramanın önemli olduğunu ve bu iz düşümleri aramak adına ortaya konulan çabaların soruşturulmasının da İslam iktisat tarihi açısından önemli olduğunu düşünülmektedir.

Arap toplumunun, İslam'la buluşmasından itibaren yaşadıkları sosyal hayata getirilen düzenlemeler çerçevesinde hayatlarını yeniden tanzim ettikleri bilinen tarihi bir gerçekliktir. İslam'ın bireysel ve sosyal yaşama getirdiği hükümlerle de toplum hayatında ciddi değişiklikler

meydana gelmiş ve Arap toplumunu mevcut bağlarla birlikte İslam toplumuna dönüşümü sağlanmıştır. Çünkü Allah, Kur' an-ı Kerim'in ifadesiyle "her şeyin yaratıcısıdır" (En'am: 6; Ra'd: 16; Gâfir: 62), "Allah bu dünyada İnsanı kendisine halife kılmıştır" (Bakara: 30), "İnsanı sadece kendisine kulluk üzere yaratmıştır" (Zariyat: 56). Kulluk vazifesinin ifa mekânı yaşadığımız bu dünya olduğuna göre kulluğun nasıl ve ne şekilde olması gerektiği hakkında emir ve yasaklar göndermiş ayrıca uygulanabilir düzeyini insanlara göstermek için de göndermiş olduğu dini, bir peygamber ile desteklemiştir. Bu ilahi sisteme uyup uymama ile alakalı olarak bu dünyanın ötesinde ebedi bir hayatın varlığını ve insanın yaptığı tüm eylemlerden ötürü hesaba çekileceğini bildirmiştir (İsra: 14,71; Neml: 89-90).

Hız. Peygamber ile birlikte toplumun yeniden şekillenme sürecinde inanç, ibadet, ahlak, miras vb. birçok alan olduğu gibi önemli bir alan da iktisat olmuştur. Mekke toplumunun ticari arenadaki konumu, panayır ve kervan ile yürütülen ekonomik hayatın işlevselliği, Hız. Peygamberin tüccar olması ve ticareti daima teşvik etmesi gibi hususlar toplumun iktisadi faaliyetler ile olan ilişkisini görmek adına önemlidir (Songur 1998). İslam toplumunun bu ilişkisi başta fıkıh olmak üzere birçok alanda ele alınmış ve fikhin içerisinde müstakil olarak borçlar hukuku literatürü oluşmuş özellikle de İslam ekonomisi alanında yapılan farklı çalışmalarla ortaya konmuştur (Ghazanfar 2016; Kallek 2015; Yurtseven 2016).

İslam geleneğinde fıkıh disiplini içerisinde ele alınan iktisadi düzenlemeler müstakil bir alan olma eğiliminde olmadığından ve fıkıh gibi güçlü bir disiplinin baskınlığından kurtulamadığından diğer disiplinler gibi tek başına ele alınamamış, fıkıh iktisadi konuları da içeren üst bir bilim dalı olmuştur (Köse 1996: 264-73). Bundan dolayı iktisat, yaşanan toplumda faaliyet gösteren ilim adamlarınca ayrı bir alan olarak görülmemiş ve bir alt başlık olarak fıkıh içerisinde değerlendirilmiştir. Zaman zaman bu alanda müstakil eserler yazılsa da ortaya konulan bu çalışmalar hâkim görüşe göre fikhin alt başlığı olarak değerlendirilmiştir.⁴

Günümüz İslam iktisadı alanında çalışan bazı araştırmacılar İslam iktisat tarihi bağlamında değerlendirilebilecek bu müstakil eserleri ve tarihsel çabaları İslam iktisat tarihinin kaynakları olarak görerek konuyu

⁴ Kesb, Harac ve Emvâl literatürü gibi eserler ilk dönemden itibaren yazılmışsa da gerek yazarların gerekse fıkıh disiplininin münhasır özelliklerinden dolayı ayrı bir alan içerisinde zikredilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Orman 1999)

incelemeye çalışmaktadırlar (Dûrî 2014; Havrânî 2000; Islahi 2017a; Islahi ve Mahmood 1997; Kallek 2015; Orman 1999; Siddiqi 1982; Tabakoğlu 2013). İslam iktisadı üzerinde doğrudan çalışma yapan yazarların İslam iktisat tarihi ile ilgili çabaları modern dönemle birlikte değerlendirdiği ve geçmiş birikime çok fazla değinmedikleri söylenebilir. Ancak son yıllardaki çalışmalarda bu alana dair çalışmaların da arttığı görülmektedir. Önceki dönemlerde İslam iktisat tarihi çalışmalarına yoğunlaşılmasının nedenleri arasında hem bireysel bakış açısı hem de İslam iktisadı olarak kabul edilen alanın 1960'lardan itibaren başladığına dair yaygın kanaat ve bu alandaki çalışma yapanların azlığı zikredilebilir.

Kökü olmayan bir düşüncenin kökleşemeyeceği veya geçmişine atıfta bulunmayan bir sistemin gelecek vizyonunu oluşturamayacağı (geleneğe bağlılık) meselesi İslam iktisat düşüncesi için de önemli bir husustur. İster modern olsun isterse klasik olsun İslam düşüncesi içerisinde ortaya çıkacak bir söylemin veya eylemsel bütünlüğün mutlaka İslam geleneğinin bilimsel ve kültürel köklerine dayandırılması ve oradan beslenmesi büyük önem arz etmektedir. Bu açıdan İslam iktisat tarihi ile ilgili bilimsel çalışmaların kökenini gelenek içerisinde aramak önemlidir ve bu konuda bir çok çalışma ortaya konmuştur (Orman 2014:14-18). Ancak geleneğe dayanmak yerine modern döneme yoğunlaşmak İslam ekonomisi alanında yapılan çalışmaların başka bir metodolojik sorunudur. Örneğin, son dönem (günümüz) çalışmalarının İslam ekonomisi tarihi veya teorisi yerine İslami finans ürünlerine, bankacılık ve sermaye piyasalarındaki işlemlere yoğunlaşması gelenek yerine modern döneme ağırlık verildiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.⁵

İslam iktisat tarihi ile ilgili çalışmalarını geleneğin köklerinde arayan çalışmalar incelendiğinde İslam iktisat tarihi çerçevesinin neye göre tasnif edildiği ile alakalı dönemlendirme sorunu diyebileceğimiz metodik bir karışıklık göze çarpmaktadır. Tarih bilimine veya tarih içerisindeki herhangi bir olgu veya olaya tarihi dönemlendirme/tasnif yapmak; bünyesinde güçlükleri, zorlukları, sübjektif olma durumunu ve bazı riskleri doğal olarak barındırmaktadır. Buradaki etken de İslam iktisat düşünce tarihini dönemlendiren yazarın kendine özgü seçki

⁵ İslam iktisat tarihi üzerine doğrudan araştırma yapan yazarlar hariç modern dönemde ortaya konulan İslam ekonomisi çalışmalarının daha çok İslami finans alanındaki konular üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durumun, İslam iktisadının idealleri yerine gerçekliğe ağırlık veren yaklaşımlardan neşet ettiğini veya teori yerine uygulamada var olan modern finansal ürünlere yönelik çalışmaların yani finansallaşmanın daha çok kabul gördüğünü ifade ederek temellendirebiliriz. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Yurtseven 2019)

anlayışı, tanımlama pratiği ve içerisinde bulunduğu ortamın geleneksel değerlendirme yaklaşımlarıdır. Bununla beraber şayet bu tasnif, bir metodolojiyle/yöntemle yapılmışsa yöntemin tutarlı, bütüncül ve kapsayıcı olması şartıyla dönemlendirmedeki keyfilik durumu tolere edilebilir. M. Asım Köksal'ın bu konudaki yaklaşımları dönemlendirme sorununa çözümler bulunabilmesi adına son derece önemlidir:

“İnsanlık tarihine veya bilimler tarihine dair bir dönemlendirme tasnifi yapmak her zaman güç ve riskli olan bir durumdur. Yapılan her dönemlendirme aynı zamanda bünyesinde sübjektif (keyfi) olma durumunu taşımaktadır. Tarihin olaylar akışı içerisinde kendisine seçkiler yapan araştırmacı olayların bütünü bu seçkileri (keyfi) üzerinden tanımlamak ve değerlendirmek durumundadır. Tarihi değerlendirmelerin sübjektif olma durumunu tolere edebilecek tek şey kapsamlı, bütüncül ve tutarlı bir metodolojidir. Dünya tarihini çağlara göre periyodik bir dönemlendirme ile izah eden anlayışın bütüncül olmayışı ve Avrupa merkezli bir anlayışla tarihi tasnif etmesi belirli bir perspektifin dayatıcı bir sonucu olup birçok eleştiriye maruz kalmaktadır”(Köksal 2018:33).

Tüm dönemlendirmelerin pratik amaçlar doğrultusunda yapıldığı dikkate alındığında hâkim paradigma tarafından İslam iktisadının dikkate alınmaması aynı zamanda tarihinin de tasnif dışı görülmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı genelde İslam düşüncesi özel de ise İslam iktisat tarihinin dönemlendirme sorunları hem ontolojik hem de epistemolojik açıdan birçok sebebe dayanmaktadır. Peki İslam düşünce tarihinde bir dönemlendirme nasıl ve hangi gerekçelerle yapılmalıdır ve sorunun kaynağı neresidir? sorusuna yine Köksal'ın ifadeleriyle şu şekilde cevaplar verilebilir:

İslam düşüncesi içerisinde belirli bir ilim dalının tarihi dönemlendirmesinde görülen 16. yy'a kadar yaşanan siyasi olayları ve konjonktürel gelişmeleri merkeze alarak yapılan tasnifler doğru bir yöntem olarak görünmemektedir. Çünkü modern dönem ile klasik dönem arasında İslam toplumunun değerlerinin belirleyiciliği açısından ciddi farklar vardır. Modern dönemde değer yargılarının belirleyicisi siyasetken 16.yy öncesinde bu belirleyicilik İslami ilimlere/alimlere (kelam-fıkıh-tasavvuf) aitti (Köksal 2018:34). İslam düşüncesinde norm koyucu olarak kabul edilen “gelenek” bu üç ilim dalından müteşekkil olmakla birlikte bunların kaynağı olan Kur'an ve Sünnete son derece bağlı alimler tarafından inşa edilmişti. Ancak 16. yy'dan sonra Batı'nın etkisiyle ilimler geleneği ve alimler belirleyiciliğini kaybetti ve yerine devlet/siyaset ikame ettirildi (Görgün 1997:25-29).

Günümüze gelindiğinde yukarıda ifade etmeye çalıştığımız pratik durumun getirdiği sorunlar ve bunun üzerine yapılan değerlendirmeler yeni bir pratik ihtiyacını ortaya çıkarmış ve tasnifin zorunluluğu da belirgin hale gelmiştir. Çünkü önceki dönemlerde İslam iktisadının mevcut iktisat biliminde ve günümüz piyasa yapısındaki konumu şimdiki kadar güçlü ve yaygın değildi. Bu yaygınlığın, tanınmışlığın ve akademi açısından elde edilen gelişmelerin sonucu olarak da metodolojik açılarından doğru bir yöntemin ortaya konulması gerekli hale gelmiştir.

Doğru bir bilginin doğru bir metotla ortaya konulması halinde geçerli olacağı ilkesinden hareketle İslam iktisat tarihinin dönemlerilmesine katkı sağlayacak bir usulün belirlenmesi hem iktisat tarihine hem de İslam iktisat düşüncesine katkı sağlaması beklenmektedir. İktisat tarihi ortaya konulurken birinci bölümde izah etmeye çalışılan sorunsal alanların İslam iktisat düşüncesi bağlamında yaşanmaması için bu usulün hem ilmi hem de ahlaki açıdan gerekli olduğu aşikardır. Bu usul ortaya konulduğu takdirde yukarıda izah edilmeye çalışılan tartışmaların evreni daha da belirginleşecek ve alana dair ciddi katkıların sağlanması söz konusu olabilecektir.

M. Cüneyt Kaya'nın İslam düşünce geleneği için ortaya koyduğu yaygın düşünce hataları bu konuda referans olabilecek bir sistematige sahiptir. Bu değerlendirme İslam iktisat tarihi açısından metodolojik bir okumayla şu şekilde usule dönüştürülebilir.

- İslam iktisat düşünce tarihi ele alınırken rastgele veya aniden ortaya çıkmış bir şekilde değil de tarihi düşünceyi süreklilik arz eden bir formda ele almak gerekmektedir. Bu şekilde ele alınan İslam iktisat tarihinin öncesi ve sonrası ile olan ontolojik ilişkisi ortaya konmuş olacak ve kendisinin beslediği kaynakların ve beslediği mecraların kavram haritası oluşturulabilecektir.
- Ekonominin kurumsal, iktisadın ise kişisel bir olgu olduğunu kabul ederek İslam iktisat tarihini tasnif ederken kurumların ve kişilerin rolleri net bir biçimde belirtilmelidir. Örneğin Hz. Ömer'in iktisat anlayışı ile Hz. Ömer dönemi İslam devletinin ekonomi anlayışı farklı olabilir ve bu farklılıklar bu kavramlar üzerinden ifade edilmelidir.
- İslam iktisat tarihi ele alınırken onu sadece bir ulusa, bir gruba veya belirli bir zümreye hasretmemek gerekir. İslam dininin oluşturduğu kültürel havza içerisinde yer almış ve medeniyetin oluşmasına katkı sağlamış her görüş ve düşüncenin sahipleri kimse onların hakkı teslim edilmeli, ortaya çıkan bu çaba da

kişiler veya kurumlar değil bütüncül olarak İslam medeniyetine mal edilmelidir.

- Düşüncenin bir başka düşünceden etkilenmeme imkânı muhal (imkansız) olduğu için İslam iktisat tarihi düşüncesini etkileyen içsel ve dışsal faktörler ve bunlar arasındaki girift etkileşim inkâr edilmeden dönemlendirmeler/tasnifler yapılmalıdır. İslam iktisat tarihine katkı yapmış her düşünce din, dil, ırk, kişi gibi unsurlara bakılmaksızın değerlendirilmelidir.
- İslam tarihi genelinde ortaya çıkan siyasi gelişmeler, değişimler ve başarı/başarısızlıklar İslam iktisat tarihinin dönemlendirmesinde bir ölçüt olmamalıdır. Bu açıdan siyasi tarihin gelişmeleri ile İslam iktisat tarihinin gelişimini birbiriyle eş değer kabul etmeyip ayırıştırmanın yapılması gerekmektedir.
- İslam iktisat tarihini hanedan, devlet ve uluslara göre tasnif edilmemesi gerekir. Şayet böyle bir tasnif yapılırsa bu İslam iktisat tarihi değil tasnifi yapılan sınıfa göre anlam kazanmış olacaktır. İlimler geleneği ve alimler üzerinden bir tasnifin yapılması siyasi bir tasnifin yapılması ihtimalini ortadan kaldıracak en isabetli yöntem olabilir.
- İslam iktisat tarihinin seyrini ani değişimlerle (aniden sona ermesi, ortaya çıkması, yükselmesi gibi) açıklamaya çalışmak ve bu ani değişimleri belirli bir kişiye, zümreye veya mezhepsel/siyasi görüşe mâl etmek de dönemlendirme açısından olmaması gereken bir yaklaşımdır. Süreklilik üzerinden bir dönemlendirme yapmak daha isabetli görülmektedir.
- İslam iktisat düşüncesi tarihini ortaya koyarken neşv-ü nemâ bulduğu havzayı, coğrafyayı ve sosyal şartları dikkate almadan değerlendirmelerde bulunmak isabetli bir yaklaşım değildir. Düşüncenin de tıpkı insan gibi coğrafyanın çocuğu olduğunu unutmadan tasnifin bir bütüncül değerlendirme ile ele alınması gerekmektedir.
- İslam iktisat düşüncesi tarihini incelerken modern akademik yaklaşımların deklare ettiği sadece bilimsel usul ve yöntemleri esas alıp (paradigma) gelenek içerisindeki yaklaşımları değerlendirmeye almamak da yukarıdaki kısımlarda zikrettiğimiz “paradigma” sorununa kapı aralamak anlamına geleceğinden dönemlendirme açısından sağlıklı bir durum olmayacaktır.
- Nasıl ki bilim, her zaman ve mekânda süreklilik gösterip değişim ve gelişime tabi oluyorsa İslam iktisat düşüncesinin de her devirde aynı düzeyde olmadığı, canlılık veya donukluk gösterdiği

ve güncel durum ve gelişmelerle değişime tabi olduğu unutulmamalıdır.

- İslam iktisat düşüncesinin tarihi perspektifi ele alınırken objektifliği merkeze alarak savunmacı yaklaşımlardan uzak durulmalıdır. Hatasıyla sevabıyla İslam iktisat tarihinde (İslam toplumunun sergilediği iktisadi davranış süreçleri) yaşanan her olay/durum olduğu gibi aktararak dönemlendirme yapılmalıdır.

İslam iktisat tarihinin dönemlendirilmesi açısından yukarıda ifade edilen bu metodik esaslar dikkate alınıp uygulanırsa mevcut İslam iktisat tarihi dönemlendirmelerinde görünen karmaşıklığın giderilmesi imkân dahilinde olabilir. Bu açıdan yapılan tüm bu tasniflerin -bütüncül bir şekilde görülmesi açısından- niteliğine bakmak ve ifade etmeye çalışılan metodoloji açısından bu dönemlendirmeleri değerlendirmek çalışmanın bundan sonraki kısmını oluşturacaktır.

4. İSLAM İKTİSAT TARİHİNDE YAPILAN DÖNEMLENDİRME ÖRNEKLERİ

İslam iktisat düşünce tarihinde mevcut dönemlendirmelerin hareket noktasını oluşturan en önemli unsur İslam iktisadının müstakil bir bilim olup olmamasına dair yaklaşımların farklılığıdır. İslam iktisat düşüncesi, Müslüman toplumun yaşadığı iktisadi süreci ele alan ve bu konuda Müslümanların gerek bireysel gerekse kurumsal faaliyetlerini konu edinen “müstakil ilmi bir disiplin” olarak değerlendirilmektedir (Tabakoğlu 2010:10-34). Bir diğer yaklaşımla İslam iktisadı müstakil bir ilim olmayıp iktisat biliminin altında bir düşünceyi, politikayı ifade eden ve alternatif bir model olma potansiyeline sahip olan teorik ve pratik çalışmaların bütünüdür ifade etmektedir (Asutay 2007:3-18; Chapra 2019; Çizakça ve Akyol 2012; Orman 2014:60-64). Bu yaklaşımların farklı olmasının sebep olan etmen ise İslam iktisat düşüncesine ait pratiklerin “günümüzde herhangi bir devlet tarafından uygulanan resmi ekonomi politikası” olmamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu farklılığın “pratiği olmadığından teorisi de olamaz” eleştirisine karşı geliştirilen bir refleks olarak değerlendirmekte mümkündür. (Tabakoğlu 2010:12). Ancak İslam iktisadının devlet politikası olup olmaması açısından kabule veya redde konu olması iktisat tarihi içerisinde literatürde yer alan birçok model ve yaklaşımın herhangi bir devlet tarafından uygulanan pratikliği olmamasına rağmen kabul edilmiş olma gerçeğine bakıldığında tutarlı görülmemektedir.

İslam iktisadı disiplini/düşüncesi farklı değerlendirmelere tabi tutulsa da İslam geleneği içerisindeki terminolojiden yararlanarak

özellikle de fıkıh disiplini içerisinde varlığını korumuş ve farklı isimlendirmelerle günümüze kadar intikal etmiştir. Örneğin Sadeq, bu mirasın İslam ilim geleneğinde tefsir, İslam hukuku, ahlak, siyaset/yönetim ve analiz çalışmalarında yer aldığını ifade etmekte ve bu gelenekle bizlere aktarıldığını belirtmektedir (Sadeq 2006:1-13). Bu intikalın bir sonucu olarak da kadim geleneğimiz içerisinde İslam iktisat tarihine kaynaklık edecek birçok eser ortaya konmuş ve ciddi bir literatür oluşmuştur (Islahi ve Mahmood 1997; Orman 1999; Tahir 2007). Yasir Havrânî, “*İslam İktisat Mirasının Kaynakları*” isimli çalışmasında iktisadi düşünceyi ele alan 230 ilim adamı ve 300’den fazla eseri inceleyerek bu konudaki çabaları ayrıntılı bir biçimde ele almıştır (Havrânî 2000).

Bu çalışmalar objektif bir şekilde değerlendirmeye alındığında “İslam medeniyetinde bu alana dair herhangi bir düşünce ekolünün oluşmadığı, belirli dönemlerde birkaç simanın sadece bazı çalışmalar ortaya koyduğu ve bunların da tarih sahnesi içerisinde yok olduğu ve Orta çağda ekonomiye dair bir gelişmenin olmadığı “*büyük boşluk/great gap*” iddiaları (Ghazanfar 2016: 13-15; Schumpeter 2006: 73-75) aslında cevap bulabilecektir. Ayrıca İslam ekonomisi alanında yapılan bu çalışmaların dışında var olan dünya finans sistemindeki birçok reel uygulama da bu iddiaları boşa çıkaracak kadar yaygın ve kabul görmüştür.

Dünya finans literatüründe Islamic banking, Islamic finance, Islamic economy, moral economy, interest free banking; ülkemizde ise İslam iktisadı, İslam ekonomisi, İslami finans, İslam bankacılığı, faizsiz finans, bölüşüm/katılım ekonomisi, özel finans kurumları ve katılım bankacılığı olarak isimlendirilen bu alan dünya sahnesinde kurumsal olarak yaklaşık 60 yıl, ülkemizde ise 30 yıldan fazla bir geçmişe sahiptir (Özsoy 2012: 91-92).

Hicri 1. yy’dan başlayarak günümüze kadar olan tarihi süreç içerisinde İslam iktisat düşüncesinin farklı tasniflerle dönemlendirmeleri yapılmıştır. İslam iktisat tarihinde yapılan dönemlendirmelerin yöntemine bakıldığında; (i)Hz. Peygamber öncesi Arap toplumu ile başlatıp modern çağa kadar getiren zamansal bir tasnif, (ii) İslam iktisat tarihini Hz. Peygamberle birlikte başlatıp klasik fıkıh düşüncesi ile paralel götüren ve benzeşimi dikkate alan bir tasnif, (iii) İslam iktisat tarihini yazılan eserler üzerinden ortaya koyarak literatür üzerinden değerlendiren başka bir tasnif ve (iv) İslam iktisadını modern bir çaba olarak gören ve bunu 1950’lerden sonra bir ihya hareketi olarak değerlendiren modern bir tasnifle birlikte dönemlendirme açısından dört farklı yöntemin takip edildiği görülmektedir. Araştırmaya yukarıdaki sistematığe göre yapılan

tasniflerin hangi çalışmalarda nasıl ele alındığının incelenmesiyle devam edilecektir.

Yukarıda ifade edilen dönemlendirme yöntemleri İslam iktisat düşüncesi içerisinde mevcut literatürün taranmasıyla elde edilmiş ve bu alanda otorite olan yazarların eserleri dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu yazarların İslam iktisadi literatüründe en çok yararlanılan kaynaklar arasında olması da buradaki seçimin önemli bir etkeni olmuştur.

Bu literatür içerisinde ortak olan bu dört yöntemi pek çok farklı taksomoni (tasnifleme) arasından belirleyerek seçtik. Çünkü bu yöntemler dört grup altında topladığımız ana periodizasyon akımlarının temsilcisi ve öne çıkan örnekleridir. Bundan dolayı çalışmanın devamında İslam iktisat düşünce tarihi tasnifleri dört yönetsel eğilim altında ele alınmış ve örnekleriyle sunulmuştur. Ardından bunların katkıları/ eksiklikleri belirtilerek herhangi bir tasnifi benimsemiş ya da yeni bir tasnifin gerekliliğine ışık tutan eğilimlerin tespiti hedeflenmiştir.

4.1. Tarihi Dönemlere Göre Yapılan Kronolojik Tasnifler

Bu bölümde yazın sahipleri İslam iktisat düşüncesini Hz. Peygamberin Risâlet'i ile başlatmış ve günümüze kadar olan İslam iktisadının tarihi sürecini İslam tarihinin dönemleriyle beraber ele almışlardır. Aynı zamanda yazarlar tarafından bu dönemlendirmenin yanında kendi sistematik anlayışlarına göre bazı tasnifsel eklemeler yaparak (şahıs, eser, kurumlar) farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir.

4.1.1. Abdul Azim İslahî'nin Tasnifi:

Abdul Azim İslahî 1984 yılından itibaren yayınlamaya başladığı İslam iktisat düşünce tarihi çalışmalarında⁶ İslam'da iktisadi düşüncenin

⁶ Abdul Azim İslahî 1984 yılında “*Economic thought of Ibn al-Qayyim*” (İbn Kayyim el-Cevzi'nin İktisadi Düşüncesi) başlıklı doktora teziyle İslam iktisat düşünce tarihi çalışmalarına başlamış, 1988 yılında “*Economic Concept of Ibn Taymiyah*”, 1997'de “*History of Economic Thought in Islam: A Bibliography*”, 2004'te “*Contributions of Muslim Scholars to Economic thought And analysis (11-905 a.h./632-1500 a.d.)*”, 2008 yılında “*A Study on Muslim Economic Thinking in the 11th AH/ 17th CE Century*” ve “*Thirty Years of Research on History of Islamic Economic Thought*”, 2011 yılında “*Islamic Economic Thinking In The 12th Ah/18th Century; With Special Reference to Shah Wali-Allah al-Dihlawi*” ve son olarak da 2018 yılında “*Economic Thinking of Arab Muslim Writers During the Nineteenth Century*” isimli çalışmalarıyla bu alana ciddi katkılar sağlamıştır. Yazarın bu eserleri İktisat yayınları tarafından Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları, İslam İktisat Düşüncesi ve Kurumlar (16.yy), İslam İktisat Düşüncesinin Olgunlaşması (17.yy), İslam İktisat Düşüncesinin Değişimi (18.yy) ve Müslüman Arap Yazarların İktisat Düşüncesi (19.yy)

gelişim evrelerini ve tarihi seyrini üç temel evrede ele almış ve bu evreleri de kendi içerisinde dönemlendirmiştir. Bu dönemlendirmenin haricinde birçok yaklaşımdan farklı olarak da iktisadın tematik konularıyla -piyasa, değer, emek vb. gibi- modern dönem de dahil olmak üzere tasnifinde ikili yaklaşım (tarih-tematik) sergilemiştir.

İslahi, vahye dayanan bilgi ile birlikte İslam iktisat tarihinin başlangıcını Kur'ân-ı Kerim'in nüzulü ve Hz. Peygamberin sünnetinin varid olmasıyla başlatmaktadır. Bu başlangıç noktasından sonra dönemleri üç temel evrede ele alarak şu şekilde bir tasnife gitmiştir:

Birinci Evre: Hz. Peygambere gönderilen vahyin kesilmesinden (fetret dönemi) başlayıp (miladi 632-718 yılları arası) Asr-ı saadetin sona ermesine kadar olan *oluşum sürecidir*. Bu dönemde iktisadi fikirler, sadece İslam'ın temel iki kaynağı olan vahiy ve sünnete dayanmakta olup başka herhangi bir düşünceden etkilenmemiştir. Bu dönemde iktisadi olayların vahiy ve sünnet ekseninde değerlendirildiği anlaşılmaktadır (İslahi 2017b:16).

Yazar bu dönemlendirmeyi İslam tarihinin ilk dönemine göre yapmış ancak gerek isimlendirmede gerekse verilen tarihlerde bazı sorunlar bulunmaktadır. Vahyin kesilmesi inen ilk vahyin hemen akabinde yaşanan bir süreçtir ve tarih olarak da 610-611 yılını kapsamaktadır. Asr-ı saadet döneminin tarihi ise genel kanaate göre Hz. Peygamberin vefat etmesiyle sona ermiş (632) bazı İslam tarihçilerine göre ise Raşit halifeler döneminin sonu (661) olarak kabul edilmiştir (Algül 1996:37) yazarın ifade ettiği 718 yılı Emevî hanedanının duraklama dönemini işaret eden bir zaman dilimidir. Şayet yazarın kastı tercüme faaliyetlerine kadar olan dönemi içerisine almaksa ilk tercüme faaliyetlerinin 704 yılında başladığı dikkate alındığında bu da tarih açısından uygun düşmemektedir (Barış 2017:1873). Burada doğrudan tarih vermektense ilk dönem veya birinci asır gibi genel ifadelerin kullanılması daha isabetli olabilirdi.

Yazarın birinci evre (oluşum süreci) başlığı altında zikrettiği açıklamalarda bu dönem içerisinde alana katkı yapan başta mezhep imamları, tâbiûn nesli ve sonrasını da içerisine alan birçok düşünürü örnek vererek iktisadi düşünceye yaptıkları katkıyı ifade etmiştir. Örneğin 923 yılında vefat eden Ebu Bekir el-Hallal'ın "*Islahu'l-Mal*" isimli eserini örnek göstermiştir. Ancak bu ve benzeri örnekler başlığın tarihi

ismiyle beş seri halinde Türkçe 'ye çevrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://www.iktisatyayinlari.com>

dönemlendirmesini aşan (632-718) bir zaman dilimini ifade etmekte olduğundan anlaşılır gözükmemektedir.

İkinci Evre: Müslüman toplumun yabancı kültürlerle karşılaşmasının sonucu olan ve diğer geleneklerdeki mevcut birikimin İslam toplumuna tercüme yoluyla aktarılmaya başlandığı miladi 9 ve 12. yüzyılları arasında ifade eden tercüme dönemidir. Bu dönemde İslam âlimleri diğer kültürlerin entelektüel ve pratik uygulamalarından yararlanma fırsatını bularak iktisadi düşünceye katkı sağlamışlardır (Islahi 2017b:16-21).

Üçüncü Evre: Grek- Arap tercüme faaliyetleri sonucunda İslam toplumundaki birikimin Avrupa'ya aktarılması süreciyle başlayan (m.12. ve15. yy arası) nakil ve yeniden tercüme dönemidir. Bu dönemde İslam iktisat düşüncesinin Arapçadan diğer dillere tercüme edilmesiyle başka toplumlara nakledilmesi ve karşılıklı etkileşimi içeren görüşleri ele almaktadır (Islahi 2017b:22-33).

Yazar bundan sonraki dönemleri modern zamanı da içerisine alarak iktisadi olgular üzerinden tematik bir şekilde dönemlendirmiş ve dört bölümde incelemiştir. Birinci dönemde değer teorileri, piyasa ve fiyat tespitini, ikinci dönemde üretim ve dağıtım, üçüncü dönemde para ve faizi son olarak dördüncü dönemde de devlet ve büyüme konularını ele alarak İslam toplumunun bu konularda ortaya koyduğu çaba ve gayretleri ifade etmiştir. bu yönüyle yazar İslam iktisat tarihi çalışmalarında özgün bir yaklaşıma sahiptir (Islahi 2017b:33-103). Islahi'nin başka eserlerinde (bkz: 5. dipnot) bu dönemlendirmeler ayrıntı bir şekilde kendi içlerinde yeniden tasnife tabi tutulmuştur. Biz burada dönemlendirmenin temel perspektifini ortaya koymakla yetindiğimizden ayrıntıları çalışmamızın sınırlılığı açısından burada zikretmeyeceğiz.

4.1.2. Abdulazîz Dûrî'nin Tasnifi

Abdulazîz Dûrî, İslam iktisat tarihinin taslak metnini oluşturmak ve ön bilgi sunmak amacıyla 1991 yılında kaleme aldığı "*İslam İktisat Tarihine Giriş*" adlı eserinde İslam iktisat tarihinin tahlilini yaparak adeta kapsamlı bir özet sunmuştur. İslam öncesi Arap toplumunun geçirmiş olduğu merhaleleri ele alarak yaşanan gelişmeleri İslam iktisat tarihine kaynaklık edebilecek örneklerle beş temel bölümde bu tasnifi kronolojik olarak yapmıştır. Bu tarihi dönemlendirme İslam öncesi Arap toplumu (miladi 7. yüzyıl) ile başlamış ve Osmanlı devletinin son dönemlerini de içerisine alacak şekilde 19. yy ile sınırlandırılmıştır (Dûrî 2014:13-15). Dolayısıyla yazar tarafından yapılan bu tasnif modern dönemi içerisine

almamaktadır. Dûrî'nin kronolojik tasnifi aşağıdaki temel başlıklarla birlikte tarihlerle şu şekildedir:

- *Miladi 7. Yüzyıl:* İslam Öncesi Arap Toplumu ve İslam'ın gelişi.
- *Hicri I. Yüzyıl:* Ümmet anlayışının oluşumu ve İslam fetihlerine hazırlık dönemi.
- *Hicri II. Yüzyıl:* İslam fetihleriyle birlikte toprak mülkiyetinin ortaya çıkması ve yeni bir güç olarak Mevâli'nin doğuşu.
- *Hicri III. ve IV. Yüzyıl:* Şehirlerin gelişmesi, ticaretin artması, büyük ölçekli mülklerin ortaya çıkması.
- *Hicri IV. Yüzyıl ile X. Yüzyıl Arası:* Büveyhîlerle birlikte ticaretin zayıflaması, paranın ve paraya dayalı kurumların zaafa uğraması, askeri feodalite rejiminin ortaya çıkması.
- *Hicri XI ve XIX. Yüzyıl Arası:* Osmanlı dönemi askeri ikta' sistemi ve beraberinde gelen Arap toplumundaki ticari durgunluk dönemi.

4.1.3. Ahmed el-Ashker ve Rodney Wilson'un Tasnifi

Yazarlar İslam iktisat tarihine katkı sunan "*Islamic Economics: A Short History*" isimli çalışmada kronolojik tasnif ile kendi döneminde yaşayan alimlerin tematik iktisadi görüşlerini ele alarak ikili bir tasnif yaklaşımını benimsemişlerdir (el-Ashker ve Wilson 2006). Eserin genel tasnifi şu şekildedir:

- *M.Ö. 800 ile M.S. 610 Yılları Arası:* İslam öncesi Arabistan'ın sosyo-kültürel durumu, Mekke'nin sosyo-ekonomik konumu, sosyal yapı ve İslam da bedevilik konuları ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.
- *M.S. 610-632 Yılları:* Kur'an ve Sünnette iktisadi düşünce, iktisadi düşüncenin kaynakları, İslam iktisat düşüncesinin temel felsefesi ve uygulama alanları ile gelecek vizyonunun belirlenmesi konuları ele alınmıştır. Bu bölümde tematik iktisadi konuların da tasnif içerisinde değerlendirildiği görülmektedir.
- *M.S. 632-661 Yılları Arası Raşit Halifeler Dönemi:* Hz. Ebu Bekir döneminde vergi sistemi, Hz. Ömer döneminde devlet idaresi, kamu harcamaları ve servet dağılımı, Hz. Osman döneminde mali yönetim ve Hz. Ali döneminde devlet idaresi, sosyal yapı ve toplumsal refah konuları incelenerek hem şahıs hem de tematik merkezli bir tasnif yaklaşımı görülmektedir.
- *M.S. 661-750 Yılları Hanedan Halifelikler Dönemi ve Emevî Reformu:* İslam fetihleri ile birlikte genişleyen sınırlar ve idari reforma olan ihtiyacın belirginleşmesi, idari ve ekonomik reformlar, para reformu, kentleşme, tarımsal faaliyetler, alışveriş ve ticaret ve

resmi düzenlemeler ile kamu maliyesi konuları tematik olarak bu dönemde incelenmiştir.

- *M.S. 750-1000 Yılları Abbasiler Dönemi ve İslam İktisadının Baharı*: bu tasnifte İslam iktisadına kaynaklık edecek öncü eserler tanıtılmış, iktisadi yapıdaki değişiklikler incelenmiş ve İslam hukukunun gelişmesiyle İslam iktisadının da geliştiği vurgulanmıştır. Fıkıh mezhepleri bağlamında haraç ve emval literatürü, fıkıh alimlerinin eserleri ve İslam tasavvuf geleneğinin İslam iktisadına katkısı ele alınmıştır. Buradaki tasnif hem kronolojik hem şahıs hem eser hem de tematik yaklaşımların olduğu karma bir tasniftir.
- *M.S. 1000-1400 Yılları Siyasi Ayrılıklar ve Kültürel Çeşitlilik*: İslam’da siyasi ayrılıkların fikri zeminini, sosyal ve siyasal sebeplerini incelenerek doğrudan eser-müellif tasnifine geçilmiş yedi İslam alimin tematik iktisadi görüşleri incelenmiş ayrıca hisbe teşkilatı da ele alınmıştır. Buradaki tasnifin eser-müellif ve tematik yaklaşımını merkeze aldığı görülmektedir.
- *M.S. 1400-1800 Yılları İslam Medeniyetinin Yeniden Yükselişi ve Üç Devlet*: Bu dönemlendirmede Osmanlı, Safevî ve Moğol Devletlerinin entelektüel gelişime katkıları incelenmiş sosyal ve siyasal açıdan gelişmenin/daralmanın tahlili yapılmıştır.
- *M.S. 1800-2000 Yılları Modernleşme ve İslamileşme Krizi*: bu bölümde gelenekçi, uzlaştırmacı reformist ve seküler reformist hareketler incelenmiş iktisadi açıdan entelektüel çabalar ve kurumlar tanıtılarak açıklanmıştır. Buradaki tasnif hem kronolojik hem de düşünce akımları üzerinden şahıs/kurum bazlı bir tasnif izlenimi vermektedir.
- *20.yy İslam İktisadı*: Yazarların son tasnifi de İslam iktisadının modern çalışmalarını tematik açıdan ele almakta, literatürü incelemekte ve en sonunda da M. Bakır es-Sadr’ın “*İktisaduna*” isimli eseri tanıtılarak tamamlanmıştır.

4.1.4. Ahmet Tabakoğlu’nun Tasnifi

Ahmet Tabakoğlu, “*İslam İktisadına Giriş*” adlı eserinde İslam iktisat tarihini uzun uzun ele alan müstakil bölümler oluşturmuş ve bu bölümlerde kronolojik bir tasnifin yapıldığı görülmüştür (Tabakoğlu 2013:116). Kronolojik tasnifin de Araplar ve Türkler olarak yazıma konu edilip dönemlendirmeyi bu çerçevede tarihi çizgi içerisinde ele almıştır. Yani milletlere göre bir tasnif yapmak açısından Tabakoğlu diğer İslam iktisat tarihi yazınlarından farklılaşmaktadır. Yazarın kronolojiye uygun olarak yaptığı dönemlendirme ise İslam tarihinin genel

dönemlendirmesiyle birebir benzemekte ve İslam iktisat tarihini ele alan kendinden önceki araştırmacılarla bu açıdan da benzeşmektedir. İslam öncesi Arabistan'ın iktisat tarihi ile kronolojik tasnife başlayan yazar Arapları devlet bazında değerlendirdikten sonra Selçuklu ve Osmanlı dönemi ile Türklerin İslam iktisat tarihine yaptıkları katkıları ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Çalışma son olarak da sanayi kapitalizmin evresini incelemiş ve modern dönem iktisat tarihinin bir eleştirisi niteliğinde değerlendirmeye konu edilmiştir (Tabakoğlu 2013:116-209). Yazar tarafında İslam iktisat tarihinin milletlere göre ve kronolojik tasnifi ana hatlarıyla şu şekildedir:

Arabistan'ın İslam Öncesi İktisat Tarihi: Bu tasnif içerisinde Arabistan yarımadasında gerek devletlerin gerekse kabilelerin ticari faaliyetleri ele alınmış ve Yemen, Hicaz, Mekke ve Medine'de toplumların iktisadi sürece konu olabilecek ticari ve ekonomik faaliyetleri anlatılmıştır. Bu dönem İslam'ın geldiği 610 yılına kadar devam etmiştir (Tabakoğlu 2013:116-19).

Hz. Peygamber Dönemi: Tabakoğlu, bu dönemde İslam'ın Mekke ve Medine dönemlerini incelemiş ve İslam iktisat tarihine katkı sunacak olay ve olguları açıklamıştır. Yazar burada M. Hamidullah'ın İslam Peygamberi aldı eseri başta olmak üzere diğer çalışmalarına da sık sık atıflarda bulunarak yaklaşımlarını İslam tarihiyle birlikte ele almıştır. Mekke dönemi içerisinde Müslümanların ticari faaliyetten daha ziyade dayanışma ve yardımlaşma esasına göre hareket ettikleri ve inen ayetlerle birlikte zekat, sadaka, infak gibi kavramların Müslümanların mefkuresinde yer etmeye başladığını ifade etmiş ve Hz. Peygamber döneminde zikre konu olacak ticari faaliyetlerin hicretten sonra yani Medine döneminde yaşandığını söyleyerek İslam iktisat tarihinde Medine döneminin önemini vurgulamıştır (Tabakoğlu 2013:120-30).

Halifeler Dönemi Ekonomisi: İslam iktisat tarihinin önemli bir kısmını oluşturan bu zaman diliminde üç milyon metrekarelik İslam toprakları fetihlerle birlikte on milyon metrekare alana ulaşmış ve doğuda Çin'den başlayıp batıda İspanya'ya kadar ulaşan topraklar İslam hakimiyeti altına girip Medine'den yönetilmiştir. Artan ticari faaliyetlerle birlikte toplumun refah düzeyinde de gözle görülür bir iyileşme olmuştur. Müslümanlar arasında yaygın bir şekilde uygulanan ticari ilişkiler bu alana dair hukukun oluşmasına ve gerekli düzenlemelerin idare tarafından yapılmasına zemin hazırlamıştır. Yazar, bunlara ek olarak da İslam ortak pazarının daha bu dönemde oluşan bir mefkûre olduğunu zikretmektedir (Tabakoğlu 2013:131-35).

Emeviler Dönemi: İslam devletinin en geniş sınırlarına ulaştığı bu dönem devlet ekonomi düzeninin de ciddi düzenlemelerle yeniden sistemleştirildiği bir zaman dilimidir. Vergi sistemi, toprak düzeni, tarım, hazine ve maliye, para ve ilgili konular, deniz ticareti ve askeri harcamalar bu dönemde dikkat çeken temel alanlardır (Tabakoğlu 2013:135-37). Zikredilen bu başlıklar gerek teorik gerekse pratik olarak Müslümanların hayatlarında önemli bir alanı oluşturmuş ve bu alana dair bir birikim ortaya çıkmıştır. İslam iktisadı açısından da bugün elimizde var olan temel eserlerin ağırlıklı olarak bu dönemde kaleme alındığı bunun bir göstergesidir (Kallek 2015:13-29).

Abbasiler Dönemi: Bu dönemde İslam iktisat tarihi açısından en önemli husus Emeviler döneminde hâkim olan kara ticaretinin yerini deniz ticaretine bırakması olmuştur. Akdeniz ticaret yoluna hâkim olan Müslümanlar Avrupa ile ticari faaliyetlerini sürdürmüş ve dünya ticaretinde söz sahibi olacak kadar ekonomik ve siyasi bir güç elde etmişlerdir (Tabakoğlu 2013:141-43). Orta çağ tarihinde Müslümanların bu üstünlüğü Moğol istilasına kadar devam etmiş ve bazı Batılı araştırmacıların zikrettiği gibi Orta çağ iktisat düşüncesinde bir kayıp halka söz konusu olmamış bilakis Müslümanların damga vurduğu bir dönem olmuştur (Ghazanfar 2016:113-24).

Büyük Selçuklular Dönemi: Abbasi devletinin zayıflayan yapısına paralel olarak tarih sahnesinde ortaya çıkan Büyük Selçuklular Abbasi devleti içerisinde aldıkları önemli görevlerle devlete hizmet etmiş ve bazı noktalarda İslam iktisat tarihine katkı sağlayacak faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bozulan İktisat sistemini yeniden düzenleyen Büyük Selçuklular araziler üzerinde ortaya koydukları sistem ile devlet ekonomisini güçlendirmişler ve askeri harcamalara denge getirmişlerdir (Tabakoğlu 2013:143-44).

Anadolu Selçuklu Devleti: Moğol istilaları ile birlikte kaotik bir dönem giren Dünya tarihinde ortaya koydukları yönetim ve idari anlayışla dikkat çeken en büyük devletlerden biri olan Anadolu Selçukluları diğer beldelerde zulüm gören Müslümanların önemli bir sığınağı olmuş ve önceki Selçuklular gibi İktisat sistemi üzerinden devlet ekonomisini şekillendirmeye devam etmişlerdir. Anadolu irfanının oluşmasına en büyük katkı Anadolu Selçuklularından gelmiş ve fütüvvet anlayışı ile esnaf birlikleri oluşturulmuş ve ahî teşkilatı toplumsal bir kabulle sosyolojik açıdan kendisine güçlü bir yer edinerek İslam iktisadının sosyal yönünün temelleri oluşturulmuştur (Tabakoğlu 2013:145-46).

Osmanlı Devleti Dönemi: Anadolu Selçukları döneminden sonra Batı dünyasına da değinen yazar ardından Osmanlı Devleti dönemini ele almış ve devlet toplum anlayışından başlayarak ayrıntılı bir biçimde Osmanlı ekonomisi üzerinde durmuştur. Kendinden önceki İslam devletlerinin iktisadi faaliyetlerini tevarüs ederek uygulamaya koyan Osmanlı bu konuda sergilediği çok kültürlü yapısıyla dikkat çekmektedir. Hatta Bizans sınırlarında Roma döneminden beri uygulanan vergi usulünü yürürlükte tutmuş ve devlet toplum ilişkisini temel alarak yer yer farklı uygulamalara gitmiştir (Genç 2014:9-18). Osmanlı iktisat sistemini inceleyen yazar, sosyal yapı içerisinde nüfus, yerleşme, aile gibi konuları ele alarak mali yapıyı analiz etmiştir. Ayrıca vakıf sistemine de ayrıntılı bir şekilde değinen yazar üretim ve tüketim, sosyal yardımlaşma, ulaşım ve ticari yapılar üzerindeki etkisini dile getirmiştir. Para ve finans sistemini esnaf ve narh uygulamalarıyla ele almış ve sosyal güvenlik konuları üzerinde durarak işçi ve işveren ilişkilerini incelemiştir (Tabakoğlu 2013:156-72).

4.2. Eser ve Müellif Üzerinden Yapılan Tasnifler

İslam iktisat düşüncesi tarihi üzerine yapılan tasniflerin diğer bir alanını da müellif-eser veya kişiler üzerinden yapılan dönemlendirme oluşturmaktadır. Yazınsal olarak bir hayli zengin olan bu dönemlendirme genel olarak eser ve müellif üzerinden bazen de doğrudan kişiler üzerinden incelenmiştir. Çalışmamızın bu kısmında eser ve müellif üzerinden dönemlendirme yapan bazı yazarların tasnifleri ele alınacak ve içerikleri hakkında bilgiler verilecektir.

4.2.1. M. Necatullah Siddîqî'nin Tasnifi:

Muhammed Necatullah Siddîqî "*Recent Works on History of Economic Thought in Islam: A survey*" isimli çalışmasında önceki yazarların yaptığı tasnife hem benzer bir şekilde kronolojik olarak Hz. Peygamber ve Raşit halifeler dönemi sonrasında başlamış hem de tamamen şahıs bazlı bir tasnif yaparak bu şahısların (31 kişi) hayatlarında/eserlerinde İslam iktisadına katkı sağlayacak tematik konuları incelemiştir (Siddîqî 1982:3-30). Kronolojik olarak miladi 699-738 yıllarından başlayan yazar aynı zamanda şahısların yaşadıkları dönemi merkeze alarak Zeyd bin Ali'den başlamış son olarak da 1873-1938 yıllarında yaşayan Muhammed İkbâl ile tasnifini bitirmiştir. 1938'den sonrası ise tasnife konu edilmemiştir. Siddîqî'nin bu çalışması son dönem analizlerine konu edinmiş ve ayrıntılı bir şekilde iktisadi içerikleri incelenmiştir (Handoko 2020:10-13; Orhan 2018:382-402).

4.2.2. Ahmed Şevki Dünya'nın Tasnifi:

Ahmed Şevki Dünya, 1982-2013 yılları arasında 4 seriden müteşekkil “*Silsiletü'l-A'lâmi'l-İktisâdi'l-İslamî*” isimli çalışmasında eser-müellif üzerinden bir tasnif yaparak İslam iktisat tarihine ciddi katkılar sunmuştur. İlk seride Ebû Yusuf, Şeybânî, Gazâlî ve Dimeşkî incelenmiş, ikinci seride İbn Haldun müstakil olarak tematik konularla ele alınmış üçüncü ve dördüncü seride toplam 7 eser ve müellif tasnife tabi tutularak bir dönemlendirme yapılmıştır(Dünya 1984:I-II-II-IV).

4.2.3. Seyyid Muhammed Aşur'un Tasnifi:

Seyyid Muhammed Aşur 1974 yılında hazırladığı “*Ruvâdu'l-İktisâdü'l-Arab*” isimli çalışmasında kronolojik olarak şahıs ve eser merkezli bir tasnife gitmiş Hz. Ömer ile başlayan bu dönemlendirme İbn Teymiye ile son bulmuştur. Eser ve müellif olarak tasnif yöntemini belirleyen yazar tematik konulara ağırlıklı olarak yer vermiş ve her müellifin veya eserin üzerinden bu konuları detaylandırmıştır. Diğer eser ve müellif tasniflerinde İslam iktisat tarihinin dönemlendirmesine konu edilmeyen müellif ve eserlerin yazar tarafından bu çalışmada incelemesi ayırt edici bir özelliktir. Örneğin İslam filozoflarından; Farâbî, İbn-i Sinâ, İbn Rüşd, İbn Tufeyl, İslam bilim tarihinin öncü simalarından; İbnü'l-Heysen, İslam Coğrafi bilgini İbn Batuta eserleriyle İslam iktisadi düşüncesine tematik konularla hangi alanda katkı sağladıkları incelenmiştir (Aşur 1998).

4.2.4. Sabri Orman ve Cengiz Kallek'in Tasnifi

Merhum Sabri Orman İslam iktisat tarihine ışık tutan çalışmalarıyla öne çıkan ülkemizin yetiştirdiği güzide iktisatçılardandır. Orman 1999 yılında yayınladığı “*Başlangıcından Osmanlı'ya İktisâdi Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları*” isimli kapsamlı çalışmasında ilk dönem fıkıh düşüncesinin önemli simalarından olan İmam Muhammed ve Ebû Yusuf ile tasnifine başlamış, müellifler tarafından ortaya konulan kesb, haraç ve emvâl literatürünü tanıtmış ve İslam entelektüel geleneğinin iktisadi metinler serisini yayınlamıştır. Çalışmasında bu kaynakları tanıttıktan sonra Osmanlı'nın son dönemlerine kadar ortaya konulan iktisadi konuları içeren -ilm-i tedbir-i menzil gibi- eserleri incelemiştir (Orman 1999:9-48). Bu çalışmadan sonra da müstakil olarak bu tasnif içerisinde yer alan müellif ve eserleri farklı çalışmalarda daha da ayrıntılı ele alarak bu alana katkı sunmaya devam etmiştir (Orman 2001, 2001, 2013, 2015, 2016).

Ülkemizde bu alana katkı sunan diğer bir iktisatçımız “İslam İktisat Düşüncesi Tarihi: Haraç ve Emval Kitapları” isimli çalışmasıyla

Cengiz Kallek'tir. Diğer eser-müellif çalışmalarından en önemli farkı İslam iktisat tarihine sadece Sünni paradigmanın değil Şii paradigmanın da çalışmalarını tasnifine dahil ederek İslam toplumunun bütüncül çaba ve gayretlerini bir arada incelemesidir (Kallek 2015).

4.3. İslam İktisadının Modern Dönemle Başlatılması

İslam iktisat tarihini hakim paradigmanın yaklaşımına paralel olarak bir sistem ve model olma açısından değerlendirilmesiyle günümüz birçok İslam iktisatçısı bu alanın başlangıcını 20.yy olarak kabul etmektedir (Asutay 2017; Chapra 2017; Hasan 1998; Orhan 2018). İslam iktisadının modern dönemle birlikte (1950 ve sonrası) başlatılmasının ardındaki temel saik İslam ekonomisinin teoriden daha ziyade ete kemiğe bürünmüş hali olan -kurumsallaşmasının en somut göstergesi haline gelen- İslam bankacılığı faaliyetleridir. Kurumsallaşma ile birlikte hem İslam toplumunda hem de diğer toplumlarda kabul ve teveccüh görerek kendisini kabul ettirmiştir. Günümüze gelindiğinde ise İslam ekonomisinin teorik zeminde literatürü ciddi bir hacme ulaşmış geç de olsa bu teoriye karşın uygulanabilir kurumsal alanlar ciddi bir artışa geçmiştir.

5. İSLAM İKTİSAT DÜŞÜNCESİ TARİHİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

İslam iktisat düşüncesi üzerine ilk dönemlerden itibaren yapılan çalışmalar incelendiğinde iki temel yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlardan birincisi İslam toplumunun iktisadi faaliyetlerde bulunması ile ortaya çıkan eylemler bütünlüğü, ikincisi ise modern iktisadi disiplinin ortaya çıkmasıyla başlayan günümüz İslam iktisadi çalışmalarıdır. İslam iktisadi çalışmalarıyla ön plana çıkan günümüz yazarlarının yukarıda zikredilen iki temel yaklaşımla İslam iktisat tarihini ele aldıkları anlaşılmaktadır. Klasik açıdan ele alan yazarlar bu süreci İslam tarihi ile başlatmış ve bu yaklaşıma göre dönemlendirmelerini yapmışlardır. Modern anlamda İslam bankacılığının ortaya çıkışı ile İslam iktisat düşüncesini temellendiren yazarlar bu süreci 1950'li yıllara dayandırmaktadırlar.

Klasik İslam tarihi ile başlayan süreçle birlikte yapılan dönemlendirmeler kendi içerisinde hem tarihi kronolojiye hem eser-müellife hem de tematik iktisadi konulara dayanmaktadır. Eserlerin bütünlük içerisinde incelendiğinde tek bir dönemlendirme yaklaşımına sahip olmadıkları görülmektedir. Dönemlendirme metodolojisinin karmaşıklığı açık bir şekilde görülen bu çalışmalarda ortak bir usule ihtiyaç olduğu söylenebilir.

6. SONUÇ

İslam iktisat düşüncesinin iktisat tarihi içerisindeki hakkı mevcut literatürde hala teslim edilememiş hatta bir kısım iktisat tarihçisine göre kayıp halka (great gap) olarak değerlendirilip adeta yok sayılmıştır. Tarih yazınının içerisinde yaşanmışlığın inkârı olamayacağından hareketle İslam iktisat tarihi ile ilgili kabulün mutlak anlamda ortaya konulması gerekmektedir. İslam medeniyetinin teşekkülünden itibaren diğer alanlara dair yazınlar hem Müslümanlar hem de Müslüman olmayan araştırmacılar tarafından kabul görmüş ve birçok çalışmaya da konu edinmiştir. Ancak İslam iktisadı için durum böyle olmamıştır. Klasik ve Modern dönemde İslam iktisat tarihini ortaya koyan birçok çalışma varken Batılı iktisat tarihçilerinin gözünde ve iktisat tarihi literatüründe yer yer inkâr ve yok saymayla birlikte gözle görülür bir dillendiriminin olmadığı anlaşılmaktadır.

Diğer bir yandan İslam iktisat düşüncesinin hem kendisi hem de tarihi ile ilgili çalışmalarda dönemlendirme sorunu olarak ifade edilen tarihi sürecin ele alınma biçiminde ortak bir metodolojinin olmadığı görülmektedir. Dönemlendirme sorununun hemen hemen her alanda ardında görülen sübjektif yaklaşım biçiminin öncelikle batı merkezci yaklaşım ardından da kendi içerisinde ideolojik ele alınma şekline doğrudan etki ettiği görülmüştür. Bu açıdan her alanın kendine özgü diliyle objektif dönemlendirme kriterlerine ihtiyaç duyduğu bu çalışma ile İslam iktisadı için de tespit edilmiştir. İslam iktisat tarihi ile ilgili metodolojik temellendirmenin mevcut iktisat dilini de kullanarak ortaya konulması bu görmezden gelme sorununu aşabilmenin ilk adımı olacaktır. Bu usul ise İslam düşünce geleneğinin genel muhtevasında vardır ve buna göre İslam iktisat tarihi çalışmaları dönemlendirmelerle ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Algül, Hüseyin. 1996. “Asr-Saadet”. *Diyanet Aylık Dergi*, 37.
- Armağan, Servet. 2009. “İslam Dininde Sosyal Güvenliğin Temel Müesseseleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* (14):67-84.
- Asutay, Mehmet. 2007. “A Political Economy Approach to Islamic Economics: Systemic Understanding for an Alternative Economic System”. *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies* 1(2):3-18.
- Asutay, Mehmet. 2012. “Conceptualising and Locating the Social Failure of Islamic Finance: Aspirations of Islamic Moral Economy vs. the

- Realities of Islamic Finance”. *Asian and African Area Studies* 11(2):93-113.
- Asutay, Mehmet. 2017. “İslam Moral Ekonomisinin İdeallerine Karşın İslami Finansın Gerçekleri”. içinde *İslam İktisat Düşüncesi: Birikim ve Yönelim*, editör S. Karadoğan. İstanbul: Maruf Vakfı İEE Yayınları.
- Aşur, Seyyid Muhammed. 1998. *Ruvâdu'l-İktisadü'l-Arab*. Heram: Dâru'l-Emel.
- Aydeniz, Hüsnü. 2015. “Gelenek ve Modernite Çatışması Ekseninde Din-Siyaset İlişkisi: Seyyid Hüseyin Nasr'ın Görüşleri Üzerine Eleştirel Bir İnceleme”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15(2):49-80.
- Barış, Mustafa. 2017. “İslam Bilim Tarihi'nde İlk Tercüme Faaliyetleri ve Bilgi Üretimine Katkısı”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21(3):1873-1904. doi: 10.18505/cuid.341838.
- Braudel, Fernand. 1996. *Medeniyet ve Kapitalizm*. İz Yayıncılık.
- Chapra, M. Umer. 2019. *İktisadin Geleceği: İslami Bir Bakış*. İstanbul: İktisat Yayınları.
- Chapra, Ömer. 2017. “İslam Ekonomisi Nedir ve Nasıl Gelişmiştir?” Ss. 97-132 içinde *İslam İktisat Düşüncesi: Birikim ve Yönelim*. İstanbul: Maruf Vakfı İEE Yayınları.
- Çizakça, Murat, ve Mustafa Akyol. 2012. *İslam'ın Unutulan Ekonomik Modeli: Ahlaki Kapitalizm*. İstanbul: Ufuk Yayınları.
- Demir, Ömer. 1995. *İktisat ve Yöntem*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Demir, Ömer. 2012. *İktisat Metodolojisi*. İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Diamond, Arthur M. 2012. “Kayıtsızlığa Karşı Savaş: Bilimin İktisadi Üzerine George Stigler”. *Liberal Düşünce* 17(65):101-26.
- Dinçaslan, Mehmet, ve Haydar Akyazı. 2018. “Osmanlı-Türk Toplumunda İktisadi Geri Kalmışlık Sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer'den 'İnsan' Faktörünün Önemine”. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 27(1):23-46.
- Dûrî, Abdulaziz. 2014. *İslam İktisat Tarihine Giriş*. İnsan Yayınları.
- Dünya, Şevki Ahmed. 1984. *Silsiletü'l-A'lâmi'l-İktisâdi'l-İslamî*. I. Riyad: Mektebetü'l-Harici.

- El-Ashker, Ahmed, ve Rodney Wilson. 2006. *Islamic Economics: A Short History*. Leiden The Netherlands: Brill.
- Genç, Mehmet. 2014. “Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar”. *Vakıflar Dergisi* (42):9-18.
- Ghazanfar, S. M., ed. 2016. *Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi Batı İktisatındaki “Büyük Kayıp Halka”nın Telafisi*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Görgün, Tahsin. 1997. “İslam ve Modernite”. Ss. 25-40 içinde *İslâm ve Modernleşme*. İstanbul: İSAM / İslam Araştırmaları Merkezi.
- Görgün, Tahsin. 2010. “Kapitalizm ve Protestan Ahlakı”. *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 60-64.
- Görgün, Tahsin. 2020. *İslam-Batı İlişkileri Çerçevesinde Medeniyet Meselesi*. İstanbul: Endülüs.
- Güran, Tevfik. 2017. *İktisat Tarihi*. 2. bs. Der Yayınları.
- Handoko, Luqman Hakim. 2020. “History of Islamic Economic Thought: A Content Analysis”. *Library Philosophy and Practice* 1-14.
- Hasan, Zubair. 1998. “Islamization of Knowledge in Economics: Issues and Agenda”. *International Journal of Economics, Management and Accounting* 6(2).
- Havrânî, Yâsir. 2000. *Masâdiru't-Turâsi'l-İktisâdi'l-İslâmî*. Jeddah: IIIT.
- Islahi, Abdul Azim. 2017a. “İslam İktisadi Düşünce Tarihindeki Araştırmaların Otuz Yılı: Değerlendirme Ve Gelecek Yönelimler”. Ss. 29-68 içinde *İslam İktisat Düşüncesi Birikim ve Yönelim*, editör S. Karadoğan. İstanbul: Maruf Vakfi İEE Yayınları.
- Islahi, Abdul Azim. 2017b. *Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları*. İktisat Yayınları.
- Islahi, Abdul Azim, ve Syed Anwer Mahmood. 1997. *History of Economic Thought in Islam: A Bibliography*. Jeddah: Scientific Publishing Centre King Abdulaziz University.
- Kalın, İbrahim. 2003. “Batı’daki İslâm Algısının Tarihine Giriş”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* VIII(15):1-51.
- Kalın, İbrahim. 2007. “Bilim, Bilimsel Yöntem ve İslam/İlahiyat Bilimlerinde Yöntem Sorunu (Müzakere)”. Ss. 57-62 içinde

- Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri*, editör T. Görgün. İstanbul: İSAM / İslam Araştırmaları Merkezi.
- Kalın, İbrahim. 2009. "Modern Dünyada Geleneksel İslâm'ın İzini Süren Bir Hakîm: Seyyid Hüseyin Nasr". *İş Ahlakı Dergisi* 2(3):135-42.
- Kalın, İbrahim. 2016. *İslâm ve Batı*. İstanbul: İSAM.
- Kallek, Cengiz. 2015. *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi: Haraç ve Emval Kitapları*. 3. bs. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Karakoç, Ulaş, ve Alp Yücel Kaya. 2021. *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaymakçı, Özgün. 2013. *Bilim Felsefesi Işığında İktisat Metodolojisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Khan, Muhammad Akram. 2017. *İslam İktisadına Giriş*. İstanbul: İktisat Yayınları.
- Köksal, Asım Cüneyd. 2018. "Dönemlendirme Problemi ve İslami İlimler: Fıkıh ve Fıkıh Usulü Örneği". *Sabah Ülkesi*, 33-37.
- Köse, Saffet. 1996. "İslam Hukukunun Statik Olduğu İddiası Tahlili". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6(6):255-95.
- Kuhn, Thomas S. 2019. *Bilimsel Devrimin Yapısı*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Kumaş, Mehmet Salih, ve Gülizar Artuç. 2019. "İslâm İktisat Düşüncesinin Gelişim Sürecinde Fıkıh İlminin Yeri". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10(22):109-33. doi: 10.35415/sirnakifd.539814.
- Küçükkalay, A. Mesud. 2015. *İktisadi Düşünce Tarihi*. İstanbul: Beta.
- Küçükparmak, Aykut. 2019. "Fuat Sezginin Batı Merkezli Bilim Tarihi Eleştirisi". *International Journal of Social Humanities Sciences Research (JSHSR)* 6(42):2576-85. doi: 10.26450/jshsr.1366.
- Orhan, Zeyneb Hafsa. 2018. "Content Analysis on the Origins of Islamic Economics: Contextualized Interpretation of Two Bibliographies in the 20th Century". *Intellectual Discourse* 26(2):383-402.
- Orman, Sabri. 1999. "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadi düşünce tarihinin İslâmî kaynakları". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4(6):9-48.

- Orman, Sabri. 2001. *İktisat, tarih ve toplum*. Küre Yayınları.
- Orman, Sabri. 2013. “Oikonomia’dan İlm-i Tedbir-i Menzil’e: İslam Entelektüel Geleneğinde Medeniyetler Arası Bilgi Değişimi”. Ss. 187-206 içinde *Medeniyet ve Değerler*, editör R. Şentürk. İstanbul: İstanbul Chamber of Commerce and UTESAV.
- Orman, Sabri. 2014. *İslami İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine*. 1. bs. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Orman, Sabri. 2015. “İslam entelektüel geleneğinde iktisadi boyutun teşekkülü: Şeybânî, Serahsî ve Kitâbu’l-Kesb (I)”.
Orman, Sabri. 2016. “İslam entelektüel geleneğinde iktisadi boyutun teşekkülü: Şeybânî, Serahsî ve Kitâbu’l-Kesb (III)”.
Özsoy, M. Şerafettin. 2012. *Sağlam Bankacılık Modeli ile Katılım Bankacılığına Giriş*. İstanbul: Kuveyt Türk Yayınları.
- Sadeq, A. H. 2006. “Introduction: Islamic Economic Thought”. Ss. 1-13 içinde *Readings in Islamic Economic Thought*, editör D. A. M. Sadeq ve A. Ghazali. Selangor: Longman Malaysia.
- Savaş, Vural. 2000. *İktisadın Tarihi*. 4. bs. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Schumpeter, Joseph A. 2006. *History of Economic Analysis*. 1 edition. Londra: Routledge.
- Siddiqi, Muhammad Nejatullah. 1982. *Recent Works on History of Economic Thought in Islam: A survey*. Jeddah: International Centre for Research in Islamic Economics IIIT.
- Songur, Haluk. 1998. “Hz. Peygamber ve İslâm İktisadının Esasları”. ss. 259-68 I. Kutlu Doğum Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi.
- Spengler, Oswald. 1997. *Batı'nın Çöküşü*. II. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tabakoğlu, Ahmet. 2010. “Bir ilim olarak İslam iktisadı”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 16(1):11-34.
- Tabakoğlu, Ahmet. 2013. *İslam İktisadına Giriş*. 3. bs. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tahir, Sayyid. 2007. “Islamic Banking Theory and Practice: A Survey and Bibliography of the 1995-2005 Literature”. *Journal of Economic Cooperation Among Islamic Countries* 28(1):1-72.

- Tekin, Hüsnü, ve Ömer Faruk Tekdoğan. 2016. “Günümüzde İslam İktisadi Alanında Yeni (Orijinal) Bilgi Üretimi Mümkün mü?” *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi* 2(2):55-70.
- Türker, Ömer. 2007. “Kelâm İlminin Metafizikleşme Süreci”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* XII(2):75-92.
- Türker, Ömer. 2017. “Kelâm Geleneğinde Adudüddin el-Îcî: Kelâmın Bilimsel Kimliği Sorunu”. Ss. 299-337 içinde *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî*, editör E. Altaş. İstanbul: TDV /İsam Yayınları.
- Uzun, Ahmet. 2001. “Yeni İktisat Tarihi Akımı ve İktisat Tarihi Yazımına Katkıları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2(1):80-92.
- Yurtseven, Muhammet. 2016. “İmâm Muhammed’in Kitâbu’l-Kesb İsimli Eserinin İslâm İktisat Düşüncesine Katkısı”, Basılmamış YL Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya.
- Yurtseven, Muhammet. 2019. “İslam Ekonomisi Alanında Yapılan Tezlerin Bibliyometrik Açından İncelenmesi: Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi Örneği”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (43):111-38.